

MONTAIGNE VE MONTESQUIEU'DE İNSAN, ERDEM VE TROGLODİTLER

Duran Nemutlu

Öz

Montaigne ve Montesquieu insan ve toplum değerlerini evrensel boyutta irdeleyen, toplum düzeninde, idarede ve insani ilişkilerde erdemi ve adalet duygularını ön plana çıkaran iki büyük Fransız düşünürü ve yazarıdır. Bir insanın iyi insan olması kendini tanımasıyla başlar. Eski çağlardan beri "kendini tanımak" bilgeliliğin ve bilginliğin temeli sayılmıştır. Yunanistan'daki Delphes tapınağının cephesinde "Kendini Tanı" yazılıdır. Eflatun'un insana öğüdü ise "kendi işini yap ve kendini tanı"dır. Montaigne de Denemeler'inde kendini insanların bir örneği olarak ele alır, kendini gözlemler, inceler ve tanımaya çalışır, çünkü "her insanda insanlığın tüm halleri vardır" der. Montesquieu kendini önce insan, sonra Fransız olarak betimler. Sokrat'a nerelisin? diye sorulduğunda, Atinalyım demez, dünyalyım, derdi. Şu halde insan her zaman hümanist bir duygu içinde olacak, yaşayacak ve erdemli olacaktır. Erdem sözcüğünün Latincesi "virtù"dür ve anlamı "cesaret" demektir. Erdemli bir kişi her yerde, her ortamda doğruyu söyleyecek, dürüst ve adil olacak, doğrunun, güzelin, iyinin yanında yer alacak, kötünün, haksızın ve zorbalığın karşısında olacaktır. Trogloditler Montesquieu'nün İran Mektupları'nda (11-14 mektup) ele aldığı ve Libya'da yaşadığı öne sürülen ilkel bir kavimdir. Bu ilkel kavim erdem sayesinde barışa, huzura ve düzgün bir yönetime, yani Cumhuriyet'e kavuşacaktır. Çünkü demokratik cumhuriyetin temel direği erdemdir.

Anahtar Sözcükler

İnsan, Erdem, Adalet, Dürüstlük, Cumhuriyet, Trogloditler.

Man, Virtue and Troglodytes in Montaigne and Montesquieu

Abstract

Montaigne and Montesquieu are two great French philosophers and writers who dig man and the society in an international level, and they focus on the virtue, justice between human relations, government and the social order. To be a good man begins with knowing yourself. Since the Ancient times "knowing yourself" is considered as the source of maturity and science. At the front site of the Delphes oracle in Greece it is written that: "Know yourself". Plato's word is: "Do your own business and know yourself". Montaigne also in his, Essays takes himself as an example of mankind and investigates and tries to know, for "every human being has all the moods of humanity", he says, Montesquieu first considers himself as a human, and then a French. When it is asked to Socrates as: "Where are you from?", he says he is from the world not Athens. So man will always be a humanist, will live and have virtue. The Latin version of virtue is: "virtù" and it means "courage". A virtuous person will say the truth in everywhere will be right, having justice and will be supporting the right and the good, and he will be against injustice and force. Troglodits is a primitive society that Montesquieu mentions in his Iran Letters (11-14 letters) in Lebanon. This primitive society will reach peace, goodness and a proper government, that is to say the Republic, since the source of a democratic republic is virtue.

Key Words

Mankind, Virtue, Justice, Rightness, Republic, Troglodytes

Giriş

Montaigne (Michel Eyquem De) 1533 yılında doğmuş ve 1592 yılında, 59 yaşında ölmüştür. İki değerli yapıt bırakmıştır. Birincisi ve en önemlisi üç cilt halinde yayımlanmış olan "Denemeler" (Les Essais)dir. İkincisi, aydınların

çoğu tarafından pek bilinmeyen, edebiyat tarihi kitaplarının çoğunda da yeterince yer almayan, Montaigne'nin 1580-1581 yıllarında Avrupa'yı dolaşarak İtalya'ya kadar vardığı ve sonra Fransa'ya döndüğü 17 aylık bir gezinin notlarından oluşan "İtalya Seyahati Günlüğü" (Journal De Voyage En Italie) dür. Montesquieu ise 1689 da doğmuş ve 1755 de ölmüştür. Birçok kitap yazmış, ancak bunlardan iki tanesi insanlık tarihi, toplumların sosyal, siyasal ve hukuk düzenleri için çok önemli ve etkileyici olmuşlardır: İran Mektupları (veya Acem Mektupları; Lettres Persanes) ve Kanunların Ruhunu (L'Esprit Des Lois).

Özellikle Kanunların Ruhunu, J.J. Rousseau'nun Toplum Sözleşmesi ile (Le Contrat Social) birlikte modern hukukun özünü oluşturur; bu iki yapıt anayasal rejimlerin işleyişi (Kuvvetler ayrımı: yasama, yürütme, yargı gibi) ve onların başlıca özgürlükçü ilkelerinin belirlenmesinde kaynak kitap işlevi görmüşler ve 19. yüzyılda yapılan siyasal ve hukuksal düzeltmelere temel oluşturmuşlardır.

Doğumları arasında 156 yıl fark bulunan bu iki Bordeaux'lu, şatoda doğmuş bu iki senyör, asilzade yazar yapıtlarında insanı ön plana çıkarırlar. Montaigne, kendinden sonra gelen aydınlar ve yazarlarda olduğu gibi, Montesquieu'yü de çok etkilemiştir. Montesquieu özellikle Montaigne'in siyaset, din ve yönetim biçimleri ile ilgili fikirlerinden çok yararlanmıştı. Biz bu yazımızda özellikle Montaigne'nin Denemeler'ini ve Montesquieu'nün İran Mektupları'nı temel alarak bu iki yazarda insan, erdem ve erdem sayesinde ilkel bir kavimden modern topluma dönüşen Trogloditleri incelemeye çalışacağız.

İnsan ve Erdem Nedir?

Montaigne için yazmak, insanın kendini tanımasına bir araçtır. Denemeler'inde Montaigne tüm yönleriyle ve yalın bir ifade ile kendini anlatmaya çalışır; kendisinin fiziki, moral ve entelektüel bir portresini çizer. 1580 yılında ilk kez yayımlanan Denemeler adlı kitabının birinci cildinin başında okuyucuya hitaben yazdığı tanıtım yazısında, kitabının konusunun bizzat kendisi olduğunu söyler (Montaigne, T. 1., 1968:25). Çünkü insanın kendini tanıması diğer insanları da tanımasını, onları daha iyi anlamasını sağlar. Eski çağlardan beri "kendini tanımak" bilgeliğin ve bilginliğin temel prensiplerinden biri sayılmaktadır. Yunanistan'daki Delphes tapınağının cephesinde "Kendini Tanı" (Connais-toi toi-même) yazılıdır. J.J. Rosseau Émile adlı yapıtında sık sık insanın kendisini tanımasının gerekliliğini vurgular. Yunus Emre "Bilim demek kendini bilmektir", der. Eflatun ise insana: "Kendi işini yap ve kendini tanı" der (Montaigne, T.1., 1968:37). Montaigne Eflatun'un bu kısa cümlesindeki iki kavramdan her birinin bir insanlık ödevi olduğunu söyler. Kendi işini yapan bir kişi öncelikle kendini tanıyacak, niteliklerini ve neleri yapabileceğini bilecektir. Böylece kendini tanıyan bir kişi başkasının işine burnunu sokmayacak, her şeyden önce kendini sevecek, kendini eğitmeye, yetiştirmeye, yeteneklerini geliştirmeye çalışacaktır. Sonuç olarak bu kişi kendisi ile barışık bir kişi olacaktır. Kendisi ile barışık kişilerden oluşan bir toplum da huzur ve barış içinde yaşayacaktır. Montaigne de kendini insanların bir örneği olarak ele alır, kendini gözlemler, tanımaya çalışır. Çünkü "her insanda insanlığın tüm halleri vardır" (Montaigne, T. 3., 1968:25). Genellikle eğitim, terbiye, görgü kuralları, günahattan korkma, kanundan çekinmeyle kötü hallerini baskı altına alabilen ve

çoğunlukla iyi hallerini sergileyebilenlere “iyi insanlar”, kötü hallerini baskı altına alamayıp da doğal ve içgüdüsel hareket edenlere de “kötü insanlar” deriz.

İnsanı olaylar ve durumlar karşısında alacağı tavırlar ve vereceği kararlar belirler. Bir yerde cesur ve gözü pek bulduğumuz bir kişi başka bir yerde korkak ve pısrık görünebilir. Bu garip davranış değişikliğinde kasıt ve karakter düşüklüğü söz konusu ise bağışlanamaz. Ama çoğunlukla insanı içinde bulunduğu öfke, korku, yoksulluk, baskı, zorunluluk gibi durum ve şartlar farklı davranmaya iterler. Aslında insanın temel özelliklerinden birisi değişken olmasıdır. Montaigne “yattığım yöne göre ruhum bir görünüm alır” der (Montaigne, T.2., 1968: 405). Eğer Montaigne kendinden farklı şekillerde bahsediyorsa bu onun kendisine farklı şekillerde baktığını gösterir. Montaigne’in kendinde var olduğunu söylediği “utangaç, küstah, namuslu, hovarda, geveze, sessiz, çalışkan, nazik, becerikli, şaşkın, üzgün, iyi huylu, yalancı, gerçekçi, bilgili, cahil, özgür, cimri, savurgan” gibi sıfatlar, tezatlıklar ve değişkenlikler, kendini iyi inceleyen ve gözlemleyen her insanın kendinde de var olduğunu kolayca kabulleneceği niteliklerdir (Montaigne, T. 2., 1968: 405).

Fakat Montaigne’nin aradığı asıl insan tipi bu kadar çok değişken ve tezatlıklar gösteren insan değildir. Elbette farklı olaylar karşısında farklı kararlar alacağız. İnsan olabildiğince az değişiklik ve tezatlıklar sergilemeli, dayanıklı, sabırlı, kararlı ve kararlarını akıl, mantık ve vicdan süzgecinden geçiren erdemli biri olmalıdır. Plutarque kendisinin bilgisinden çok verdiği kararlar övülmesini ister (Montaigne, T. 1., 1968:169). Değişim ileriye, pozitif, çağa yönelik ve aklın kontrolünde gerçekleşmelidir. Erdem sırf erdem olduğu için uyulması gereken bir ilke olmalı, yaranmak, kahraman olmak veya geçmiş hayatındaki utanç verici bir kusuru örtmeyi amaçlamamalıdır. Zaten insan erdeme sırf erdem olduğu için uysa, beklediği pozitif değerlendirmeler kendiliğinden gelecektir. Şu halde insan alçaklıktan uzak, sağlam karakterli ve bugünden yarına değişmeyen biri olmalıdır. Bu bakımdan bir insan hakkında hüküm vermek için uzun süre o insanın eylem ve davranışları izlenmelidir. Çünkü övülecek olan insanın kendisi değil, onun eylem, davranış ve kararlarıdır. “Berberin usturası karşısında yumuşak ve gevşek olan bir adam, düşmanın kılıcı karşısında sert ve katı olabilir” (Montaigne, T. 2., 1968:406). Bu ideal tipte bir insan olmak da bir insan bulmak da kolay değildir. Lâtin filozofu Seneka’nın dediği gibi, “hep aynı insan olmak çok zor ve büyük bir iştir”(Montaigne, T.2., 1968:408)

Boş gezmeyi ve aylaklığı Montaigne tasvip etmez. Lâtin şairi Lucain’in dediği gibi “boşluk zihni dağıtır” (Montaigne, T.1., 1968:57). İnsan ancak yaşlandığı zaman bir kenara, dinlenmeye çekilebilir. Hayatın geri kalan kısmını yorulmadan geçirmek onun hakkıdır. Yine de Montaigne yaşlı insanın bedensel değilse bile zihinsel çalışmasını sürdürmesini, geri kalan günlerini okuyarak, yazarak, kendini sanata (resim yapmak. vs. gibi) adayarak geçirmesini yeğler. Montesquieu’nün “ben önce insan sonra Fransızım” dediği gibi (Véquaud, 1993:43), insan hümanist ve kozmopolit bir düşünceyle, yani dünyayı ve evreni dikkate alarak çalışmalı, üretmeli, hâтта yaşmalıdır. Küreselleşmenin söz konusu olduğu günümüzde bu âdeti bir zorunluluktur. Sokrat’a nerelisin? diye sorulduğunda, Atinalıyım demez, Dünyalıyım, derdi. O tüm dünyayı, evreni doğduğu ve yaşadığı şehir olarak sayar, tüm bilgilerini, dostluklarını ve

sevgilerini tüm insanlığa adardı (Montaigne, T. 1., 1968: 169). Dostluk Montaigne’de evrensel boyutta bir kavram ve değerdi. Aynı duygu ve düşünceyi paylaşan, eşit olan insanların ancak dost olabileceğini söyler Montaigne. Menfaat ve yarar sağlamak için dost edinilmez. Gerçek dostluk sağlam temeller üzerine oturur ve sürekli. Burada özgür irade ile seçim ve karşılıklılık ilkesi egemendir. Şerefi lekelemek ve kamu yararına zarar vermenin dışında hiçbir neden bu dostluğu sarsmamalıdır. Baba ile çocuk arasındaki ilişkide dostluk yoktur. Çünkü burada ne serbest seçim ve değişme hakkı, ne de karşılıklılık ilkesi söz konusudur. Baba çocuğunun hatasını düzeltir, çocuk da babasına saygı göstermekle yükümlüdür. İstemli bir seçimle ve dostluk görünümündeki kadın-erkek arasındaki ilişkide de gerçek dostluğun sürekliliği yoktur. Çünkü doygunluğa erişir erişmez fiziki arzu sönecek ve kadın-erkek arasındaki ilgi azalacak veya yok olacaktır. Evlilik ise ya kaderin ya da mülkleri birleştirme fikrinin sağladığı bir ortaklıktır. Durumların yarattığı fırsatlar ölçüsünde diğer sosyal ilişkiler kurulur ve bozulur, fakat bunlara dostluk denmez. Montaigne gerçek dostluğu tanımlarken, kendisi ile Étienne de la Boétie arasındaki dostluğu örnek gösterir. Onun için “birbirimizi görmeden sanki birbirimizi arıyorduk” der. Burada iki olgun ve eşit insan arasındaki kardeşlik, iki özgür iradenin birleşmesi söz konusudur. Bu dostluk için Montaigne: “iki ayrı vücutta bir ruhtuk” der (Boudou, 1995: 57). Fazla ayrıntıya girmez, belki de gerçek dostluk bir duygu ve düşünce ürünü olduğu için somut veriler gösterilmez ve Montaigne slogan haline gelmiş bir cümle ile bu dostluğu özetler: “çünkü o oydu, ben bendim” (Montaigne, T.1., 1968: 230). Montaigne Étienne de la Boétie ile 1558 yılında karşılaşır ve hemen dost olurlar. Dostlukları saygı, sevgi içinde geçmiş, birbirlerini hiç incitmemişler, yanıltmamışlardır. Bu dostluk beş yıl sonra La Boétie’nin ölümü ile son bulacaktır. Bu kayıp Montaigne’i çok üzecek, onun acısını ömür boyu benliğinde hissedecektir. Montaigne ile La Boétie’nin dostluğu dünyada örneği az görülen bir dostluktur. İnsanlar çoğu kez dost diye bildikleri kişilerin ihanetlerine uğrar, onlar tarafından yanıltılırlar, onlardan zarar görürler. Birçok insan hiç gerçek dost edinmeden bu dünyadaki ömrünü tamamlar. Belki bu yüzden Aristo: “Ey dostlarım, bu dünyada dost yoktur” diye haykırır (Montaigne, T. 1., 1968: 232).

Duyan, düşünen, gören, vücudu et, kemik ve sinirlerden oluşan her insan için acı hayatın gerçeklerinden biridir. Ayağımıza taş battığı, elimizi bıçak kestiği veya vücudumuzun herhangi bir yerini sert bir cisme çarptığımız zaman hepimiz acı duymuşuzdur. Montaigne’e göre iki tür acı vardır: fiziki acı, moral ve entelektüel acı. Canlı dokuda duyulan her türlü acı fiziki acıdır. Bu acıyı hayvan ve ağaçlar da duyar. Bir hayvana vurduğumuz zaman bağırır ve acı çeker. Ağaçların da gövdesinde yara açıldığı, keserken balta darbeleri vurulduğu zaman acı çekip inlediğini yazar Montaigne (Montaigne, 1985: 28). Açlık, susuzluk, soğuk, sıcak, uykusuzluk duyulan fiziki acıların bazılarıdır. Moral ve entelektüel acı ise akli olan ve düşünen insana özgü bir duygudur. Ölüm korkusunun verdiği acı, bir yakınımızı kaybettiğimiz zaman duyduğumuz acı moral acı gurubuna girer. Ağaçlar ve hayvanlar bu acıyı duymazlar. Ölüm, yoksulluk ve acı insan oğlunun birinci derecede temel gerçekleridir (Montaigne, T.1., 1968: 78).

Eğitim insan için hem ihtiyaç hem de gerekliliktir. Eğer eğitim olmasaydı, insanın doğal yaşamdaki diğer canlılardan pek farkı olmayabilirdi. Ancak eğitim sayesinde insan kendisine, ailesine ve içinde yaşadığı topluma yararlı bir fert olabilir. Tüm eğitim sistemlerinde olduğu gibi, Montaigne’de de eğitim okumayı ve yazmayı öğrenmekle başlar. Eğitim insanı yetiştirmeye, iyiye dönüştürmeye, bilginden çok becerikli olmaya, iyi düşünmeye ve iyi yapmaya, onu daha iyi ve daha bilge kılmaya, yalnız ruhunu değil kaslarını da sertleştirmeyi amaçlayan, ama kendisini tanımayı, iyi karar vermeyi, iyi yaşamayı ve iyi ölmeyi öğreten bir çerçeve içinde verilmelidir (Montaigne, T. 1., 1968: 198). Eğitim aynı zamanda insana hiçbir şeyden korkmamayı ve her için üstesinden gelmeyi öğretmelidir; deneyler ve seyahatlerle desteklenmeli ve tamamlanmalıdır. Eğitimde yalnız kitap okutmak ve bilgi vermekle yetinilmemeli, oyunlar ve beden egzersizleri de yaptırılmalıdır. Ruh ve vücut eğitimi birlikte götürülmeli, Eflatun’un dediği gibi, ruh ve vücut bir araba okuna koşulmuş bir çift at gibi düşünölmelidir. Montaigne eğitimde korku ve sertlik istemez, güç ve şiddet kullanımını yasaklar. Okul esir gençliğin hapsedildiği bir ceza evi olmamalıdır, der (Montaigne, T.1., 1968:205). Bu yüzden 16. yüzyıldaki kolejleri şiddetle suçlar ve çocukların bu okullara gönderilmemesini, onları iyi yetişmiş mürebbilerin ellerine teslim edilmesini önerir (Alper, 1993: 79-87).

Denemeler (Les Essais) insan açasından ayrıcalığı olan bir bilgelik kitabıdır. Bir ürünün, bir için, onu yapan işçinin veya ustanın ayrı tutularak incelenmesinin eksik olacağı gibi, Denemeler’in de Montaigne’in kişiliğinden, onun biyografik ve tarihi yaklaşımlarından uzak tutularak incelenmesi eksik olacaktır. Sertlik ve korku olmadan, tamamen tatlılık ve özgürlük içinde eğitilen ve önce stoacı, sonra şüpheci, sonra doğalcı ve epikürcü olan Montaigne, eski ve iyi şairleri, tarihçileri, siyasi ve ders veren yazarları, Plutarque ve Sênèque gibi moralistleri okuyarak her şeyden bal yapmayı ve böylece de kendini tam olarak keşfetmeyi denemiştir kitabında (Aulotte, 1994: 3, 4, 9). Hayatında Sokrat’ın etkisi büyük olmuş, Victor Hugo’nun “ya Chateaubriand olacağım ya da hiçbir şey” dediği gibi Montaigne de “Fransa’nın Sokrat’ı” olarak tanınmak istemiştir. Sokrat’ın kendisine ne bildiğini soranlara: “bildiğim bir şey varsa o da hiçbir şey bilmediğimdir” diye verdiği cevap onu çok etkilemiştir (Aulotte, 1994:69). Montaigne’in Denemeler’de bahsettiği bilgelik, kendisi tarafından bizzat yaşanan hayat bilimidir. Kendini tanıtarak tüm insanlığı tanıtmak istemiştir. İtalya gezisi sırasında yığınla kilise, tablo, heykel ve çeşitli sanat yapıtları görmüş, hayranlıkla seyretmiştir. Ama insan hep ön planda kalmıştır. Seyrettiđi her tabloda, sanatçının tarzından çok insanla ilgili bir çizgi aramıştır hep.

Montesquieu insanın dini ve siyasi özgürlüklerini ve yönetimle ilişkilerini öne çıkarır. Özellikle İnan Mektupları’nda dinsel ve siyasal sorunlarla birlikte gelenekleri, alışkanlıkları, doğu kadını, batı kadını, toplumların kusurlarını ele alır ve kurumları eleştirir (Vardar, 1998:278). Dört mektupta (11-14) varsayım mı gerçek mi olduğu tam bilinmeyen ve Libya’da yaşadığı öne sürölen Trogloditler (Troglodytes) adlı bir kavimden bahseder. Bu ilkel kavim erdem sayesinde düzgün bir yönetime, yani Cumhuriyet’e kavuşmuştur; ve insanoğlu altına girmek istediği bir boyunduruk arıyorsa bu “erdem” olmalıdır, der Montesquieu (Montesquieu, 1985: 76). Kanunların Ruhü

adlı yapıtında Montesquieu üç tür hükümet biçimi olduğunu söyler: Cumhuriyet, krallık ve zorbalık. Cumhuriyeti de ikiye ayırır. Eğer egemenlik toplumun tümünde ise buna demokrasi, bir bölümünde ise buna aristokrasi der. Krallıkta hükümdar belli yasalara göre yönetimi sağlar. Zorbalıkta ise bir tek kişinin yasasız, kuralsız gönlünce yönetimi söz konusudur (Vardar, tarihsiz: 35-37). En ideal yönetim biçimi demokrasi ve cumhuriyettir. Bunun da temel direği erdemdir. Adı cumhuriyet olduğu halde yönetim kötü ise burada erdem eksik veya yoktur. Erdem sözcüğü Latince virtü sözcüğünden gelir ve anlamı cesaret demektir. Şu halde erdemli bir kişi her şeyden önce cesur bir kişi olacaktır, her yerde, her ortamda doğruyu söyleyecek, dürüst ve adil olacak, doğrunun, haklının, güzelin, iyinin yanında yer alacak, kötünün haksızın ve zorbalığın karşısında olacaktır.

Diderot, Voltaire ve J.J. Rousseau ile birlikte Aydınlanma Çağının öncülerinden ve dört büyük yazarından biri olan Montesquieu, Fransızların “Güneş Kralı” diye adlandırdığı 14. Louis’yi yaşlılığında ve kraliyet döneminin sonlarında tanımış, onu biraz iğrenç ve yönetimini de gülünç bulmuştur. Çünkü kral ile bakanları ve metresi arasındaki yaş farkı onun sosyal ilişkilerinde birtakım bozukluklar ve yönetiminde zafiyet oluşturmuştur. Ayrıca kralın zengin, krallığın ise yoksul olmasını bir türlü kabullenemiyor Montesquieu (Sabbah, 1996: 51-52). Onun için kişisel yarar kamu yararı ile örtüşürse anlamlıdır. Saraydaki yönetici takımının krala dalkavukluktan başka bir şey yapmadıklarını ve kralın da hükümetin sadeliğinden dolayı Türklerin Sultanı’na (padişah) imrendiğini gözlemlemiştir. Kral hariç herkesin küçük olduğu Versailles (Kraliyet ikametgahı) sarayı ile özgürlük ve eşitliğin hüküm sürdüğü ve herkesin büyük olduğu Paris arasında bir tezatlık saptamış, ve, Fransız ulusunu, yani Fransa’yı Versailles değil Paris’in temsil etmesi gerektiği yargısına varmıştır (Sorel, 1975: 32-33).

Bu yüzden İran Mektupları’nda Fransız kurumlarını sık sık eleştirerek, öncelikle Fransız halkına, sonra da diğer bütün halklara en uygun hükümet şekillerinin ne olduğu araştırmasına koyulacaktır. Fransızları servet edinmeye düşkün ve eşitlik duygusuna tutkun bir halk olarak görür Montesquieu. Şu halde Fransızlar için en uygun yönetim biçimi, halkın doğrudan ortak olduğu demokrasi yani cumhuriyet rejimidir. Fakat Montesquieu’nün öngördüğü cumhuriyet tacın gölgesindeki, yani hükümdarın egemenliğindeki bir cumhuriyet değildir. Çünkü hükümdarlığın her an diktatörlüğe dönüşme olasılığı vardır. Onun düşlediği cumhuriyet antik çağlardaki site devletinde görülen cumhuriyetlere benzer bir yönetimdir. Orada Romalıların “özgürlük”, İspartalıların “erdem” kavramları egemen olsun ister. Şeref, ün ve erdem kavramları ancak cumhuriyetlerde ve vatan sözcüğünün söylendiği memleketlerde anlamlı ve geçerlidir (Sorel, 1975:34). Montesquieu halklar için yönetim biçimlerini irdeler fakat kesin fikrini tam söylemez. Küçük devletler için cumhuriyetin ideal bir rejim olduğunu, fakat toprağı geniş, kalabalık memleketler için federal cumhuriyetlerin belki daha uygun olacağını söyler. Erdeme verdiği öneme bakarak onun cumhuriyeti öteki hükümet şekillerinden üstün tuttuğunu söyleyebiliriz. “En uygun hükümet tabiata en uygun hükümettir”, der (Tütengil, 1977:36). Halkın istem ve eğilimlerine yanıt verebilen hükümet ancak halkın yönetime ortak olduğu demokratik cumhuriyette

bulunur. Kuvvetler ayrılığını (yasama, yargı, icra) anayasası ile güvence altına almış bir monarşi yönetimine de uzak değildir Montesquieu.

14. Louis'nin ölümünden altı yıl sonra (1721) yayınlıyor İran Mektupları'nı (Letteres Persanes) Montesquieu. Bu yapıt 1748 yılında yayımlayacağı Kanunların Ruhu (l'Esprit des Lois) kitabının küçük kardeşi sayılabilir (Becq, 1999:13). Her iki kitapta da Montesquieu insanı, erdemi, kanunları, yönetim biçimlerini, dinleri, iklimlerin insanlara etkisini, gelenekleri inceliyor. Mektuplar şeklinde bir roman olan İran Mektupları bir "siyaset-ahlâk" incelemesidir, orada zorbalık (istibdat) yönetimi, erkek egemenliği ve kadın statüsü konularındaki sembolik düşünceler, İslam ve hıristiyanlık geleneksel değerleri sergilenir (Véquaud, 1993: 28-29). İran Mektupları aynı zamanda Aydınlanma Çağının ilk en büyük yapıtı sayılan bir romandır. Çok sesliliği ile, yani mektuplaşan kişilerin çokluğu ile de diğer mektup-romanlardan ayrılır ve bu romana nükteli bir çeşitlilik katar (Versini, 1988:37). İran Mektupları'nın anahtar sözcükleri "doğa", "erdem" ve "bağımsızlık"dır (Delon, 1977:79-88). İnsan doğası, erdem, şeref gibi sözcükler bütün klasik ve aydınlanma çağı yazarlarının konu ettikleri yüce insanlık değerleridir.

İran Mektupları ve Kanunların Ruhu adlı yapıtlarıyla Montesquieu modern siyaset biliminin ve sosyolojinin kurucusu gibi gözükmüyor.1748 yılından itibaren (Kanunların Ruhu'nun yayın yılı) tarih ve siyaset, adı sosyoloji olacak bir bilimin konusunu oluşturacaktır. Montesquieu ahlâk ve dini inançların sosyolojik bir kuramının da öncülüğünü yapar. Örneğin güney Avrupa'nın katolik, kuzey Avrupa'nın protestan olmasını iklimler arasındaki farka bağlar; çöl bölgelerinde ve çok sıcak iklimlerde despotizm ve imparatorlukların yeşereceğini, İslam dininin kadercilikle doğuluları tembelleğe ittiğini söyler (Versini, 1998:19-20).

Karşısına hükümet şekilleri olarak esası erdem olan cumhuriyet, yine esası şeref olan monarşi ve esası korku olan despotizm çıkacaktır. Geleneklerin büyük etkisinin bulunduğu bu hükümet şekillerinden cumhuriyetler "erdem" (siyasi terim anlamıyla özgürlük ve eşitlik sevgisi) olmadan varlıklarını sürdüremezler, yine "şeref" (fark edilme arzusu) olmadan monarşiler yıkılırlar ve "korku" olmazsa da despotizm anarşiye dönüşür. Şu halde geleneksel hükümet şekillerini (cumhuriyet, kanunlara dayalı monarşi ve despotizm) temellendiren üç öge "erdem", "şeref" ve "korku"dur (Launay / Mailhos, 1996:74).

Trogloditler ve Erdemin Zaferi

İran Mektupları çok kişinin yazdığı mektuplardan oluşan bir roman olmakla beraber iki baş kahramanı vardır: Üsbek ve Rica. Bu iki soylu İranlı öğrenmek, bilgi kazanmak için doğdukları şehir İsfahan'ı ve memleketleri İran'ı terk ederek Türkiye ve İtalya üzerinden merkezi Paris olacak olan batıya bir inceleme gezisine çıkarlar. Mektuplarında ikisi de Montesquieu'yü temsil ederler. Sanki ikiz kardeş gibidirler. Üsbek Montesquieu'nün filozof ve düşünür kişiliğini, Rica ise onun şakacı ve alaycı kişiliğini canlandırır. Montesquieu çağdaşlarına ahlâk dersi verirken, ahlâktan bahsederken kalem Üsbek'in elindedir, onlarla ince bir şekilde alay ederken Rica kalemi alacaktır (Sorel, 1975:30). Montesquieu idealize ettiği bir toplumu ve yönetimi anlatmak için Trogloditler efsanesini yaratır. Bu konudaki felsefesini ve düşüncelerini Üsbek

aracılığı ile sergiler. İran Mektupları'nın 11., 12., 13., 14. mektuplarını kapsayan Trogloditler öğütlü hikayesinde Montesquieu kendi kendini yok eden doğal vahşilikteki bir halktan hareket eder, sonra erdem sayesinde bu halk tekrar dirilir (Charpentier / Charpentier, 1993:21). Erdemle yenilenen ve erdemle yönetilen bu halk aynı zamanda dayanışmanın da en dokunaklı örneğini verir (Paraf, 1977:51-59).

Trogloditler hikayesi aslında 10. cu mektupta Mirza'nın, dostu Üsbek'e bir sorusu ile başlar: "Senin sık sık insanların erdemli olmak için doğduklarını ve adaletin onlara varlıkları kadar özgü bir nitelik olduğunu söylediğini duydum, burada ne demek istediğini söyler misin?" der. Üsbek de dostu Mirza'ya yazdığı dört mektupta (11,12,13,14) fikirlerini Trogloditler hikayesi ile anlatır. Montesquieu'nün düşüncelerinin iyi anlaşılması için bu dört mektubu kısaca özetlemeyi yararlı görüyoruz:

11. Mektup: *Arabistan'da eski Trogloditlerin soyundan gelme Troglodit adında küçük bir halk topluluğu varmış (Hérodote ve Pomponius Mela böyle kaba bir halkın mağarada yaşadıklarından ve Libya'da bulduklarından bahsederler; Montesquieu, 1985: 424). İnsanları ayı kadar tüylü olmasa da, insanlardan çok hayvanlara benziyorlar, ıslık çalmasını bilmiyorlar, iki gözleri var, çok kötü ve zalimler, aralarında hiçbir adalet ve hakkaniyet ilkesi yok.*

Onların yabancı uyruklu bir kralları vardı ve onların doğasından gelen kötülüğü düzeltmek için onlara çok sert davranıyordu. Onlar da krala karşı komplo kurdular ve onu öldürdüler, tüm kraliyet ailesini kılıçtan geçirip yok ettiler.

Yeni bir yönetim biçimi belirlemek için toplandılar, uzun tartışmalardan sonra, yargıç yetkisi ile de donanımlı yüksek idari görevliler (magistrat) seçmekte karar kıldılar. Fakat bunlar da seçilir seçilmez onlar için taşıması güç bir yük olduklarından bunların da hepsini kılıçtan geçirdiler.

Bu yeni boyunduruktan da kurtulan bu halk doğal vahşilikleriyle başa kaldılar. Hiç kimseye boyun eğmemeye, sadece kendi çıkarlarını güzetebileceklerine ve diğerlerinin çıkarları ile ilgilenmeyeceklerine söz verdiler.

Trogloditler bu ortak çözümden çok hoşnut kaldılar. Her biri: Artık sadece kendimi düşüneceğim ve mutlu yaşayacağım, kendi gereksinimlerimi karşılayacağım, diğerlerinin mutsuz ve sefil olması benim umurumda değil, diyordu.

Ekim zamanı herkes kendini besleyecek buğdayı elde edecek şekilde tarlasını sürüyordu. Bu küçük krallığın toprakları aynı yapıda değildi. Bir kısmı çorak ve dağlık, bir kısmı ova ve sulanabilirdi. Bu yıl büyük bir kuraklık olmuş, yüksek ve dağlık kesimde arazisi olan Trogloditlerin hemen hemen hepsi açlıktan kırılmışlardır; çünkü sulanabilir yerde toprakları olanlar ürünlerini onlarla paylaşmak istememişlerdir.

Ertesi yıl hava çok yağmurlu geçmiş, dağlık kesimdeki topraklar çok ürün vermiş, aşağıda, ovadaki tarlaları su basmıştır; bu kez de halkın diğer yarısı açız! diye bağırıştır.

Bu halkın önde gelenlerinden birinin çok güzel bir eşi vardı. Komşusu erkek ona aşık olur ve onu kaçıtır. Kavga ve küfürleşmelerden sonra, eski,

memleketin cumhuriyetle idare edildiği dönemde itibar sahibi bir Trogloditin hakemliğine başvurmaya karar verirler. Fakat hakim olarak seçilen Troglodit onlara: Bu kadının sizin mi yoksa sizin mi? olduğu bana ne, benim işim gücüm var, der. Onlarla ilgilenmez. Kadını kaçıran halkın en kuvvetlisi idi, ve: ölürüm de bu kadını vermem, diyordu. Kaçırılan kadının kocası komşusunun adaletsizliğine ve hakimın sert tutumuna maruz kalmış, ümitsiz bir şekilde evine dönerken yolu üzerinde çeşmeden gelen bir kadına rastlar. Bu kadın onun çok hoşuna gider ve bunun hakemliğine başvurduğu Trogloditin eşi olduğunu öğrenir. O da bu kadını kaçırr ve evine götürür.

Bir adam çok verimli bir tarlaya sahipti ve itina ile bu tarlayı işliyordu. Komşularından iki kişi birleşerek bu adamı evinden kovarlar ve tarlasını sahiplenirler. Bir müddet sonra bu iki komşudan biri, böyle verimli bir tarlayı neye başkası ile paylaşayım diyerek diğerini öldürür ve tarlaların tek sahibi olur. Fakat imparatorluğu uzun sürmez, diğer iki Troglodit gelip ona saldırırlar, onların karşısında zayıf düşer ve kılıçtan geçirilir.

Yarı çıplak bir Troglodit satılık yün görür ve fiyatını sorar. Satıcı: Yünümün iki ölçek buğday satın alacak para edeceğini umuyorum, fakat ben sekiz ölçek buğday satın almak için onu dört misli fazla fiyata satacağım, der. Troglodit istenen parayı öder ve yünü alır. Bu kez yünü satın alan, satıcıya: Sizin buğdaya mı ihtiyacınız var? der. Bende satılık buğday var, belki fiyatı sizi şaşırtacak. Biliyorsunuz, buğday çok kıymetli ve her yerde açlık hüküm sürüyor. Eğer açlıktan ölmek istemiyorsanız verdiğim parayı bana geri verin, size bir ölçek buğday vereceğim, der.

Bu arada öldürücü bir hastalık ülkeyi kırıp geçiriyordu. Komşu memleketten uzman bir doktor gelir, tam zamanında ilaçlarını verir ve ona başvuranların hepsini iyileştirir. Hastalık geçtikten sonra tedavi ettikleri insanlara gider ve onlardan ücretini ister; fakat onlar ücret ödemeyi reddederler. Doktor yorgun argın memleketine döner. Bir müddet sonra hastalık tekrar ortaya çıkıyor. Troglodit halkı tekrar bu doktora koşuyor. Doktor onlara: Defolun, adaletsiz insanlar, siz, tedavi ettirmek istediğiniz hastalıktan daha öldürücü bir zehiri ruhunuzda taşıyorsunuz, sizde insanlık yok, hakkaniyet kuralları hiç yok, benim için, sizi cezalandıran tanrıların öfkelerinin adaletine karşı gelmem, onlara hakaret etmek anlamına gelecektir, der.

12. Mektup: Trogloditler kendi adaletsizliklerinin kurbanı olup, kendi kötülükleriyle yok olup gittiler. O kadar aileden sadece ikisi bu felaketten kurtulmayı başardı. Bu ülkede artık çok farklı iki insan vardı: Onların insanlığı vardı, erdemi seviyorlardı, kalplerinin doğruluğu ile birbirlerine bağlıydılar. Diğer eski Trogloditleri genel bir hüznün ve acıma duygusu ile hatırlıyorlardı. Ancak onların kötü örneği bunların yeni bir birlik oluşturmasının kaynağını oluşturuyordu. Özenle ve kamu çıkarını gözeterek çalışıyorlardı. Aralarında hiçbir anlaşmazlık yoktu, mutlu ve huzurlu bir hayat sürüyorlardı. Bu erdemli ellerle işlenen toprak da istenen ürünü onlara veriyordu.

Onlar eşlerini seviyorlar ve eşleri tarafından da seviliyorlardı. Tüm dikkatlerini çocuklarını erdemli yetiştirmeye vermişlerdi. Hemşehrilerinin uğradıkları felaketleri, o kötü örneği onlara anlatıyorlardı ve özellikle insanların çıkarının kamu çıkarında olduğunu, bu ilkedен ayrılmak istemenin insanın

kendisinin yok olmasını istemesi ile eş anlama geleceğini, erdem bize büyük bir yük getirmeyeceğini, ona yapılması zor bir ödev gibi bakmamak gerektiğini ve başkasına gösterilecek adaletin bizim için merhamet sayılacağını onlara hissettiriyorlardı.

Bir müddet sonra, kendilerine benzeyen çocuklara sahip olmaktan dolayı erdemli babalar olma avuntusunu yaşamaya başladılar. Genç halk mutlu evliliklerle kendi gözleri önünde yükseliyordu. Sayı artıyor fakat birlik bozulmuyordu. Erdem, çocuklukta zayıflamak şöyle dursun, aksine, sayısız örneklerle daha da güçleniyordu.

Adil bir halk tanrılar tarafından da sevilmiydi. Böyle bir halkın çocukları onları tanımak için gözlerini açar açmaz aynı zamanda onlardan korkmayı da öğreniyorlardı. Çünkü din, geleneklerdeki doğanın sert bıraktığı tarafları yumuşatırdı.

Tanrıların şerefine bayramlar düzenlediler. Çiçeklerle süslü genç kızlar ve genç erkekler danslarıyla ve bir kır müziğinin ezgileriyle bu bayramları kutuyorlardı. Sonra sade yemeklerle ve sevinçle kendilerine ziyafetler çekiyorlardı. Bu toplantılarda gençler birbirlerine gönül veriyorlar ve gelecekteki tatlı ve sadık bir birlikteliğin temellerini atıyorlardı.

Tanrılardan iyilik istemek için tapınağa gidiyorlardı. Fakat kendileri için zenginlikler ve zahmetsiz bol kazanç istemezlerdi; bunu ancak hemşehrileri için isteyebilirlerdi. Çünkü böyle istekler mutlu Trogloditlere yakışmazdı. Onların istekleri babalarının sağlığı, kardeşlerinin birliği, hanımlarının sevecenliği, çocuklarının sevgi ve uysallığı idi. Genç kızların tek isteği ise bir Troglodit erkeğini mutlu edebilmektir.

Akşam, sürüler çayırlardan ve yorgun öküzler çiftten dönünce toplanırlardı; basit bir sofranın etrafında, ilk Trogloditlerin adaletsizliklerini ve felaketlerini anlatırlar, yeniden doğan erdemle beraber yeni ve mutlu bir halkın doğduğunu söylerlerdi. Onlar tanrıların büyüklüklerini kutlarlar, onların yardımlarının onlardan istekte bulunanların yanında her zaman hazır olacaklarının, onlardan korkmayanlar için ise öfkelerinin kaçınılmaz olacağını bilincindeydiler. Sonra kır hayatının tatlılıklarının ve zevklerinin, daima saflık ve temizlikle bezenmiş bir kimsenin mutluluğunun önemini vurgularlardı.

Doğa onların ihtiyaçlarına olduğu kadar isteklerine göre de ürün veriyordu. Bu mutlu ülkede aç gözlülük nedir bilinmezdi. Birbirlerine hediyeler verirlerdi, birisi birine bir şey verdiğinde ondan daha fazlasının geleceğine inanırdı. Troglodit halkı kendini tek bir aile gibi görürdü.

13. Mektup: Trogloditlerin erdemlerini sana (Mirza’ya) saymakla bitiremeyeceğim. Onlardan biri: “Babamın yarın tarlasını sürmesi gerekiyorsa, o gün ondan iki saat önce kalkacağım ve babam tarlaya vardığı zaman tüm tarlayı sürülmüş bulacaktır”, diyordu.

Bir diğeri: “Eğer kız kardeşimin genç bir Troglodite gönül verdiğini hissedersen, babamla konuşur ve bu evliliğe rıza göstermesini sağlarım”, diyordu.

Sürüsü çalınan bir diğeri: “Çok üzgünüm, çünkü sürünün içinde tanrılara sunmak istediğim bembeyaz bir düve de vardı”; bir başkasının :

“Tanrılara şikretmek için tapınağa gitmem lazım, zira babamla benim çok sevdiğimiz erkek kardeşim sağlığına kavuştu”; veyahut da : “Babamın tarlasına bitişik bir tarla var, orada çalışanlar her gün güneşin yakıcı sıcaklığı altında kalıyorlar, gidip oraya iki ağaç dikeyim ve bu zavallılar da zaman zaman gidip onların gölgesinde dinlensinler”, dedikleri işitiliyordu.

Bir gün Trogloditler toplu halde iken yaşlı bir adam, genç bir adamın kötü bir eylem yapmış olduğundan şüphelendiğini ve bu sebeple yakınmalarını bildirdi. Fakat genç Trogloditler: “Biz onun böyle ağır bir suç işleyeceğine inanmıyoruz, ama eğer onu yapmışsa, bilsin ki, ailesinde son ölen o olmayacaktır”, demişlerdir.

Bir Troglodit’e: Yabancılar senin evi yağmaladılar, her şeyi götürdüler, eyi götürdüler, ger adaletsiz değillerse, bendekinden daha uzun onlara kullanma nasip etmelerini tanrılardan dilerim”, diye yanıtladı.

Bu kadar gönenç ve mutluluğa kıskançlık duyulmaması olanaksızdı. Komşu halklar toplandılar ve sudan bir sebeple Trogloditler’in sürülerini kaçırdılar. Olayı öğrenen Trogloditler hemen onlara elçiler gönderdiler ve elçiler şöyle konuştu:

“Trogloditler size ne yaptı? Hanımlarınızı mı kaçırdılar, sürülerinizi mi çaldılar, işlerinizi mi engellediler? Hayır. Biz adil insanlarız ve tanrılardan korkarız. Bizden ne istiyorsunuz? Yün mü, süt mü, meyve mi? Silahları bırakın, size onların hepsini vereceğiz. Ama yemin ediyoruz ki, topraklarımıza düşman olarak girerseniz, size adaletsiz bir halk olarak bakacağız ve yabancı hayvan muamelesi yapacağız”.

Bu vahşi halklar elçilerin sözlerini ve istemlerini reddettiler, silahlı bir şekilde Trogloditler’in topraklarına girdiler.

Trogloditler hemen savunmaya geçtiler. Ortalarına kadınlarını ve çocuklarını aldılar. Düşmanlarının sayısına değil adaletsizliğine hayret etmişlerdi. Yüreklerini yeni bir ateş sarmıştı. Biri babası için, diğeri eşi ve çocukları için, bir diğeri kardeşleri, bir başka diğeri dostları ve hepsi de Troglodit halkı için ölmek istiyordu. Biri ölüncü onun yerine hemen bir diğeri geçiyordu, bu da, savaşın ortak amacı dışında, intikamı alınması gereken farklı bir ölüm olarak anlaşılıyordu.

Adaletsizlikle erdemın savaşı böyle oldu. Sadece ganımet peşinde olan bu alçak halklar kaçarken utanç dahi duymadılar. Onlar Trogloditler’in erdemine boyun eğmişlerdir.

14. Mektup: Halk her gün biraz daha büyüdüğü için, Trogloditler artık kendilerine bir kral seçme zamanının geldiğine inandılar. Tacı en doğru ve adil olana vermeyi kabul ettiler. Hepsinin gözü, yaşı ve uzun süreli erdemi sebebi ile saygın bir ihtiyarın üzerinde idi. O bu toplantıya katılmak istememişti ve kalbi hüzünden sıkışmış bir şekilde evine çekilmişti.

Ona seçildiğini bildirmek için heyetler gönderildiğinde yanıtı şöyle olmuştur:

“Tanrı sizi başışlasın, ben bu haksızlığı Trogloditlere nasıl yaparım, onların içinde benden daha adil kimsenin olmadığına nasıl inanılır? Bana hükümdarlık tacı veriyorsunuz, eğer bunu mutlaka istiyorsanız, onu kabul

edebilirim. Fakat Trogloditlerin özgür olarak doğduklarını, şimdi ise boyunduruk altına girmiş tebaa olduklarını görmenin verdiği acı ile öleceğimi iyi biliniz. Bu sözlerle birlikte göz yaşlarına boğuldu. Uğursuz gün! ne diye bu kadar yaşadım? Sonra sert bir şekilde bağırdı: “Ey Trogloditler, görüyorum ki, erdeminiz size ağır gelmeye başlamış. İçinde bulunduğunuz durumda, başkanınız olmadığı halde ve istemeseniz de, yine de erdemli olmalısınız, çünkü erdemsiz varlığınızı sürdüremezsiniz ve ilk atalarınızın düştüğü felaketin içine düşersiniz. Demek bu boyunduruk (erdem) size çok sert gözüküyor, bir prene ve sizin geleneklerinizden daha az sert olan onun kanunlarına uymayı yeğliyorsunuz. Bir an durdu ve gözyaşları sel olup aktı. Şimdi ne yapmamı istiyorsunuz? Nasıl olur da ben bir Troglodite bir şey buyurabilirim? Ey Trogloditler, ben son günlerimi yaşıyorum, kanım damarlarımda donmuş haldedir, sizin kutsal atalarınızı yakında göreceğim (öbür dünyada), onları üzmemi niçin istiyorsunuz? Onlara, size erdem dışında başka bir boyunduruk bıraktığımı söylemeye beni mecbur etmeyin”.

Yukarıdaki mektup özetlerinden de anlaşılacağı gibi eski Trogloditler anarşiden hoşlanıyorlar, hepsi birbirleriyle savaş halindedir ve kişiler arasındaki ilişkileri kaba çıkarıcılık belirlemektedir. Bu halkın ideali tam egoistlik ve geçerli ahlâk kuralı (kötü ahlâk) da “herkes kendisi için (chacun pour soi)” ilkesidir. İnsanlık ve ahlâk kurallarıyla bağdaşmayan, onların bu kötü gelenek ve ilkeleri zorunlu olarak Trogloditleri kendi kendilerini yok etmeye götürmüştür.

Trogloditlerin kurtuluşu ve mutluluğu erdemün uygulanması ile sağlanacaktır. Salgın hastalık kırımından kurtulan iki Troglodit aileden çoğalan yeni nesil öncelikle erdem aşkını ve “kamu yararı” bilincini benimliyor ve bunu çocuklarına aşıyorlar (Benet, 1999: 45). Erdemi demokrasi, cumhuriyet, özgürlük, eşitlik, adalet, vatan, kanunlar ve azla yetinmeyle ilişkilendiriyorlar, ve erdeme saf ve doğal bir din de eşlik etmektedir. Montesquieu dini sosyal sistemi sağlaştıran bir öge olarak görür. Her şey iyi ve yolunda gittiği zaman insanların tanrıları düşünmelerini ve şükretmelerini doğal bulur (Benet, 1999: 45).

Sonuç

Trogloditler hikayesinde Montesquieu bir cumhuriyet hükümeti ilkelerinin taslağını verir. Cumhuriyet temel gücünü erdemden alır. Erdemün eksik olduğu bir cumhuriyet idaresinde devlet şimdiden kaybedilmiş demektir (Charpentier/Charpentier, 1993:24). Trogloditler kralları ve kanunları olmadan da sadece erdemle mutluluğa ulaşmayı başarmışlardır. Ancak siyasi erdem, ahlâki erdem ve başkası için adalet at başı yürümelidirler. İnsanlık duyguları ve erdem insanoğlunun zafere ulaşmasına tek başına yetebilecek potansiyel bir güçtür.

Kaynakça

- ALPER, A. (1993), “Montaigne Éducateur, Initiateur De John Locke”, **Frankofoni**, Ankara: Ortak Kitap sayı 5.
- AULOTTE, R.(1994) , **Montaigne: Essais**, Paris: Edition P.U.F.
- BECQ, A.(1999), **Lettres Persanes de Montesquieu**, Saint-Amand : Edition Gallimard.

- BENET, R. (1999), **Montesquieu, Lettres Persanes**, (Ligugé) Poitiers : Edition Résonances ellipses.
- BOUDOU, B. (1995), **Essais, Montaigne**, Evreux : Edition Hatier.
- CHARPENTIER, M., CHARPENTIER, J.(1993), **Lettres Persanes**, Paris : Edition Nathan.
- DELON, M.(1977), l'article intitulé "un monde d'eunuques" dans la revue littéraire mensuelle Europe qui porte le titre Montesquieu, no: 574, Paris, février.
- LAUNAY, M., MAILHOS, G.(1996), **Introduction à la vie littéraire du XVIIIe siècle**, Saint-Etienne : Dunod.
- LESOT, A.(1995), **L'autobiographie** (De Montaigne à Nathalie Sarraute) Evreux : Edition Hatier.
- MOLIERE. (1970), **Le Bourgeois Gentilhomme**, Evreux : Librairie Larousse.
- MONTAIGNE, M. De. (1968), **Essais** (3 Vol.), Paris : Editions Gallimard et librairie Générale Française
- MONTAIGNE, M. De. (1985), **Essais** (Extraits analysés et préparés par Claude Faisant), Nancy : Ed. Bordas.
- MONTESQUIEU, C. De S. Baron De.(1985), **Lettres Persanes**, Saint-Amand : Ed. Gallimard.
- PARAF., P.(1977), l'article intitulé "Montesquieu, La Tolérance et la liberté" dans la revue littéraire mensuelle Europe qui porte le titre Montesquieu, no: 574, Paris février.
- SABBAH, H.(1996), **La critique de la société au XVIIIe siècle, Ligugé (poitiers)** : Ed. Hatier.
- SOREL, A.(1975), **Montesquieu**, Paris : Librairie Hachette.
- TÜTENGİL, Cavit Orhan. (1977) , **Montesquieu**, İstanbul: Cem Yayınevi.
- VARDAR, B. (Tarihsiz), **Aydınlanma Çağı**, Fransız Yazını Ankara: Kuzey Yayınları.
- VARDAR, B.(1998), **Fransız Edebiyatı**, İstanbul: Mültilingual.
- VEQUAUD, A.(1993), **Lettres Persanes de Montesquieu, Saint-Amand** : Ed. Gallimard.
- VERSINI, L.(1988), **Le XVIIIe siècle, Littérature française**, Nancy : Presses Universitaires De Nancy.